

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1940

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46
ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Ὁ Χατζόπουλος μᾶς ἔρχεται, μαζί με τόσοις ἄλλοις προδρόμους καὶ συνοδοιπόρους του, ἀπ' τὴν ὄρεινὴ καὶ περήφανη περιοχὴ τῆς ἑλληνικῆς πατρίδας, ποὺ εἶχε τὸ προνόμιον νὰ γίνῃ ἡ κοιτίδα τῆς μεταψυχαρικῆς πλειάδας τοῦ νεοελληνικοῦ λόγου, τοῦ πολυώνυμου ἐκείνου ἀστερισμοῦ, ποὺ μᾶς ἔδωσε ἀπ' τίς ράχες τοῦ Ζυγοῦ κι ἀπ' τίς ὄχθες τοῦ Ἀχελώου καὶ τῆς Μεσολογγίτικης Λίμνης, τὸ τραγούδι καὶ τὸν ἀρματωλικὸ θρόνο, τὴ ρουμελιώτικη φλογέρα, μ' ὄλη τῆς τῆ λεβεντιά, τὴ μονότονη χάρη, τὸ στόμαφο καὶ τὸν ὄγκο τῆς — μ' ὄλο τὸν πλοῦτο καὶ τὴ γνησιότητα τῆς πνοῆς τῆς. Μὰ ἐκτός ἀπ' τὸν τόπο σημασία ἔχει κι ὁ χρόνος τῆς γέννησός του. Ὁ Χατζόπουλος ἀνήκει στὴ λογοτεχνικὴ γενεά, ποὺ γύρω στὸν Πολίτη καὶ τὴν Ἑβδομάδα τοῦ Κάμπουρογλου, πῆρε συνείδηση τῆς ἀξίας τῆς δημοτικῆς μας παράδοσης καὶ τῆς λαϊκῆς ζωῆς, καὶ παράλληλα τῆς ἔλαχε ὁ βαρὺς καὶ προνομιούχος κληρὸς ν' ἀκούσῃ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη καὶ ν' ἀναλάβῃ τὴ δημιουργία ζωντανῆς λογοτεχνίας. Ὁ Χατζόπουλος ἀρχίζει τὰ λογοτεχνικά του βήματα παράλληλα με τὸν Καρκαβίτσα, τὸν Κονδυλάκη, τὸν Ξενόπουλο, τὸ Μητσάκη κ.ἄ. προπορεύεται τοῦ Ἑφταλιώτη, τοῦ Βλαχογιάννη, τοῦ Τραυλαντώνη καὶ εἶναι πολὺ προγενέστερα φανερωμένος ἀπ' τὸ Γρουπάρη, τὸ Μαλακάση, τὸν Πορφύρα. Ἀνήκει ἔτσι στοὺς νέους τῆς φθίνουσας προψυχαρικῆς δεκαετίας, ποὺ ἄκουσαν καὶ εἶδαν τὴν πτώση τῶν εἰδώλων τοῦ ἀρχαϊσμοῦ καὶ πρὶν ἀκόμα προφτάσουν νὰ τὸν πλησιάσουν, βρέθηκαν στὶς ἀντίπερα ὄχθες τοῦ ἀναμορφωτικοῦ κινήματος, πρωτοπόροι καὶ σκαπανεῖς, ὁδηγοὶ μαζί καὶ ὀπαδοὶ ἐνὸς κινήματος, ποὺ ὅσο κι ἂν λέγεται γλωσσικὸ, παραμένει στὴν οὐσία του τὸ ἐθνικώτερο καὶ πνευματικώτερο, καὶ ὅσο κι ἂν φαίνεται κινημένο ἀπ' τὸ Ψυχάρη δὲν παύει ν' ἀποτελεῖ τὸ καθολικώτερο καὶ ἀπροσωπώτερο φανέρωμα τῆς νέας μας ζωῆς, βγαλμένο καθὼς ἦταν ἀπ' τὰ σπλάχνα τῆς ἐθνικῆς ζωῆς κι ἐμπνευσμένο ἀπ' τίς ζωτικώτερες καὶ συνειδητότερες δυνάμεις τοῦ τόπου.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ ὁ Χατζόπουλος μόνο τοπικὰ ἀνήκει στὴ ρουμελιώτικη σχολή. Κατὰ τὰ ἄλλα ἔμεινε ξεχωριστὸς κι ἀποξενωμένος. Καὶ μόνο χρονικὰ ἀνήκει στὴν ἔσχατη προψυχαρικὴ γενεά. Τὸ οὐσιαστικὸ φανέρωμά του ἔγινε πολὺ ἀργὰ καὶ πολὺ ἀκαθόριστα — με λίγους, σκόρπιους σ' ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τοῦ καιροῦ, στίχους του.

Ἀπ' τὴ σειρά τῶν ποιητῶν καὶ λογογράφων τῆς Ρούμελης ξεχωρίζει ὁ Χατζόπουλος καὶ ὡς ἰδιοσυγκρασία καὶ ὡς ποιητικὴ ἐκδήλωση. Ὁ Μαλακάσης, ποὺ ἔχει κάποια

εὐλόγιστη τρυφερότητα καὶ συμβολικώτερη διάθεση, εἶναι στὸ ψυχικὸ του περιεχόμενο ρουμελιώτης, καὶ τὸ ἀντιπροσωπευτικώτερο μοτίβο του στέκει, καὶ τοῦ ταιριάζει περισσότερο, ἐκεῖνο, ποὺ βρίσκουμε στὸ Μπαταριά. Ὁ Χατζόπουλος πέρασε τὴ ζωὴ του μέσα στὴν περιπλάνηση καὶ τὴ ψυχικὴ ἀποξένωση. Ἀλλὰ ἡ ἀποξένωσή του αὐτὴ ἀρχίζει ἀπ' τὰ πρῶτα παιδικὰ του χρόνια. Κι ἴσως-ἴσως αὐτὴ νὰ τὸν ἔκανε τόσο ἀπολησμονιάρη καὶ τόσο ἀδιάφορο, παράφορα κυριαρχημένο ἀπὸ μιὰ ἀχαλίνωτη τάση φυγῆς κι ἀναζήτησης. Μερικὰ χαρακτηριστικὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς του μᾶς βοηθοῦν στὴν ἀνάλυση κι ἐρμηνεία τῆς ἀντιφατικῆς καὶ ἀλλόκοτης φυσιογνωμίας τοῦ Χατζόπουλου.

Πρῶτα-πρῶτα οὔτε λόγος νὰ γίνεταί, πὼς ὁ Χατζόπουλος ἦρθε στὸν κόσμο κάποιες κληρονομικὲς ἐπιβαρύνσεις. Κάποτε ἐξομολογήθηκε ὁ ἴδιος στὴ γυναῖκα του, πὼς ὁ πατέρας του ἦταν ἕνας «αἰσιόδοξος ὄνειροπόλος», καὶ πὼς ὅ,τι καλὸ κι ἀξιαγάπητο βρίσκει ἐπάνω του, τὸ ὀφείλει στὴ μάνα του. Εἶχε λοιπὸν κι ὁ πατέρας του τὴν τάση τῆς ὄνειροπόλησης, ὅσο κι ἂν ἦταν πρακτικὸς ἄνθρωπος, τοῦ μαγαζιοῦ, τῆς βιοπάλης καὶ τοῦ ταξιδιοῦ. Αὐτὸ μᾶς πηγαίνει κάπως μακρότερα, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προχωρήσουμε, γιατί ἡ εἰκόνα τοῦ δωδεκάχρονου μαθητόπαιδου, στὰ ὀλόλευκα ντυμένου, μᾶς δείχνει μιὰ φυσιογνωμία λεπτὴ, μ' ἀποπνευματωμένη ὄψη, γλωμὸ, ἀδύνατο, λεπτὸ παιδί, ποὺ νομίζεις, ὅταν καλοδιαβάσεις στὰ μάτια του, πὼς ὑποφέρει κρυφὰ καὶ διστάζει νὰ τ' ὀμολογήσῃ. Τὸ συμπαθᾶς, τὸ χαίρεσαι μὰ καὶ τὸ λυπᾶσαι ἀσυνείδητα. Κάτ' ἀπ' τὴν ἀρχοντιά τῆς εἰδῆς του στάζει νομίζεις φαρμάκι. Κι ὅμως ἡ φωτογραφία εἶναι βγαλμένη στὸ Μεσολόγγι, ὅπου τέλειωσε τὸ Γυμνάσιο ὁ Χατζόπουλος, σὲ χρόνια δηλαδὴ ξέγνοιαστα, ποὺ φτερουγίζουν μέσα στὸν ἄνθρωπο τὰ τρελλὰ χελιδόνια τῆς χαρᾶς, σὲ χρόνια, ποὺ ὁ Μαλακάσης γύριζε καβαλλάρης γύρω στὴ λίμνη τοῦ Μεσολογγιοῦ, γεμάτος ζωὴ καὶ ψυχικὴ μπόρεση. Ὁ Χατζόπουλος ἦταν κλειστὸς καὶ χαϊδεμένος, δειλὸς καὶ μονότροπος, πάντα σὰ λυπημένος καὶ παραπονεμένος, με κάποιες ἀνισότητες σὲ διαχύσεις καὶ σὲ ξεσπάσματα, πολὺ ἀντίθετα ἀπ' τίς συνηθισμένες του ἐκδηλώσεις.

Γεννημένος στὰ 1868 (ὄχι 1869) ἦταν τὸ πρῶτο παιδί, ποὺ τὸ ἀκολουθοῦσαν ἄλλα τέσσαρα, δυὸ ἀγόρια καὶ δυὸ κορίτσια. Ὁ πατέρας του Γιάννης Χατζόπουλος ἦταν βουνίσιος, χωριάτισσα ἦταν κι ἡ μάνα του, ἡ Θεοφανή, ποὺ εἶχε υἱοθετηθῆ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τοῦ Στάϊκου. Ὁ Σωτήρης Στάϊκος πῆρε σὰν ψυχοπαῖδι ἀργότερα καὶ τὸν

Κώστα Χατζόπουλο, επειδή μαζευόταν πολλοί στο σπίτι και τὰ βάρη ήταν μεγάλα.

Από τότε αρχίζει η αποξένωση του Κώστα Χατζόπουλου από το σπίτι του και από τότε γίνεται η διαμόρφωση της κατοπινής του ψυχοσοτροφίας. Ο χωρισμός από τ' αδέρφια και από τη μάνα του σε μικρή και άσημάτιστη ηλικία ενός παιδιού εδαισθητού κι' ασθενικού, ήταν επόμενο να έχει δυσάρεστες συνέπειες για την ψυχική του εξέλιξη. Πρώτα-πρώτα καλλιεργήθηκαν και τονώθηκαν οι εγωϊστικές του τάσεις. Αναπτύχθηκαν μέσα του αντικοινωνικά αισθήματα σ' ένα οποιοδήποτε, πάντως όχι ακίνδυνο, βαθμό. Και περισσότερο από το αίσθημα της ικανοποίησης από την ευνοια της τύχης να γίνει παιδί και να ζήσει σε σπίτι πλούσιου, περισσότερο από το προνόμιο αυτό, του ήταν επώδυνα και τραγικά συνειδητή ή άλλη όψη, που παρουσίαζε η υλοθεσία του στα μάτια της παιδικής του νοσοτροφίας, το συναίσθημα του εκδιωγμού, ή επίγνωση της όρφανίας και της εγκατάλειψης, ή ανομολόγητη πίκρα της μοναξιάς και πρό παντός το παράπονο του στερημένου και ζημιωμένου όχι μόνο από την πατρική αγάπη, αλλά κι από τ' αγαθά — τα ψυχικά αγαθά τραβούν κυρίως την παιδική ψυχή — του σπιτιού, τη χαρά να είναι ανάμεσα στ' αδέρφια και να γίνεται κοινωνός της χαράς και της ζωής, που παρουσίαζε ένα σπίτι με τέσσερα παιδιά στη σειρά. Περιφρόνηση και συναίσθημα περηφάνιας κι ύπεροψίας για τ' αδέρφια του από τη μία, παράπονο και πίκρα στη συναίσθηση πως δεν ανήκει σ' αυτά, ούτε αυτά σε κείνον από την άλλη, κλείσιμο και περιορισμός ευαίσθητου και κατά τὰ άλλα ιδιόρρυθμου παιδιού μέσα σε σπίτι ψυχρό κι αγέλαστο, γεμάτο μόνωση και σιωπή, με δυο γέρους ανύπαντρους και παράξενους — το Σωτήρη και την Ελένη Στάϊκου — όλα αυτά γέννησαν πολλές αντιδράσεις μέσα του και δημιούργησαν πολλαπλά ψυχικά συμπλέγματα, που συντελέσανε στη διαμόρφωση ενός εγωϊστικού και ιδιότροπου χαρακτήρα, όπως ακριβώς εκδηλώθηκε αργότερα.

Αλλά ο Χατζόπουλος ήταν μία δυστυχημένη ύπαρξη. Από μικρός ήταν ευερέθιστος, νευρικός, ασθενικός και γεμάτος αντικοινωνικές τάσεις. Το αδύνατο και λεπτοκαμωμένο νευρικό του σύστημα, χτύπησε πολύ γρήγορα στο στομάχι του και τον έκανε να υποφέρει και να στάζει χολή και δυσθυμία από την όψη του. Γι' αυτό ήταν πάντα παραπονεμένος και γκριιάρης και ποτέ δεν φαινόταν ικανοποιημένος από τίποτε.

Ο Χατζόπουλος μέσα στις συνθήκες, που έζησε όταν ήταν παιδί, περιορισμένος και χαϊδεμένος και προφυλαγμένος, δεν πέρασε ενεργητικά και πλούσια παιδική ζωή, κι αυτό μας βοηθεί να εξηγήσουμε, γιατί ο ψυχικός του κόσμος είναι φτωχός και

περιορισμένος, χωρίς πλούσια ψυχική εμπειρία. Γι' αυτό το λογοτεχνικό, αλλά και το μεταφραστικό του έργο παρουσιάζει οργανικές ελλείψεις, που θα έλειπαν ύστερα από την υπέρμετρη ευσυνειδησία, που χαρακτήριζε το Χατζόπουλο στην επεξεργασία των έργων του. Ο πραγματογνωστικός μά κι ο λεξιλογικός του πλούτος φαίνεται πολλές φορές ανεπαρκής. Οι άνθρωποι του είναι χωρίς ζωή και κίνηση. Χωρίς πνοή οι εικόνες του. Αργότερα, όταν κατέβηκε στην Αθήνα και γνωρίστηκε με τον Καρκαβίτσα έκανε μαζί του έκδρομες στάβουνα και στά χωριά της Ρούμελης, και μελέτησε τη λαϊκή ζωή, αλλά οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις του ήταν λειψές κι έτσι η προσπάθειά του δεν είχε τ' αποτελέσματα, που μας έδωσαν μερικοί συνοδοιπόροι του, όπως ο Καρκαβίτσας κι ο Βλαχογιάννης στο διήγημά η ο Γρυπάρης στην ποίηση. Η άφομοιωτική του δύναμη ήταν πολύ μικρή και περιορισμένη.

Ακριβώς τα καλύτερα χρόνια του Χατζόπουλου είναι τα φοιτητικά. Κανείς από τους συνομηλικούς του λογίους δεν είχε τις ευχέρειες και τις ανέσεις του Χατζόπουλου. Ήταν κληρονόμος μεγάλης περιουσίας. Όταν πέθανε ο Στάϊκος κληρονόμησε τὰ υπάρχοντά του ο Χατζόπουλος, πρό παντός το μεγάλο κτήμα έξω από τ' Αγρίνι, όπου ξετυλίγεται ο Πύργος του Ακροπόταμου. Έτσι ήταν οικονομικώς ανεξάρτητος. Παρ' όλ' αυτά, από τὰ 1882 που κατέβηκε στην Αθήνα, ως τὰ 1888, μέσα σε έξη χρόνια εργάστηκε μ' ευσυνειδησία καταπληκτική και πήρε το δίπλωμά του, για να ευχαριστήσει τους θετούς γονείς του και αφού υπηρέτησε ως έφεδρος ανθυπολοχαγός, βγαλμένος από τη Σχολή Κερκύρας, ως τὰ 1891 (Απρίλη), άμέσως πήρε την άδεια του δικηγόρου κι έγκαταστάθηκε στο Αγρίνι, εξασκώντας το δικηγορικό του επάγγελμα, αλλά κυρίως η άσχολία του ήταν το διάβασμα και το γράψιμο, κι αυτά τον τράβηξαν πολύ σύντομα, ώστε σε ένα περίπου χρόνο (1893) να πάψει τη δικηγορική και να πηγαينوέρχεται στην Αθήνα, χωρίς ειδική άσχολία. Τότε ακριβώς αρχίζει να γράφει τὰ «Τραγούδια της Ερημιάς» και σε λίγο τον συναντά ο Γρυπάρης — νεώτερός του — στην Έστια.

Παρ' όλες τις ιδιορρυθμίες του ήταν πολύ αγαπητός και ποθητός ο Χατζόπουλος στους λογοτεχνικούς κύκλους των Αθηνών. Παλαιό και στενότερο φιλικό σύνδεσμο με τακτική άλληλογραφία είχε με τον Καρκαβίτσα. Επίσης σχετιζόταν στα χρόνια αυτά με το Μητσάκη, που πήγε στ' Αγρίνι και τον φιλοξένησε ο Χατζόπουλος με τόσες περιποιήσεις, ώστε να του μείνουν αξέχαστες οι έντυπώσεις του ταξιδιού του εκείνου. Η εξέλιξη όμως του μικρού του αδερφού, του Μήτσου Χατζόπουλου, ήταν πιο γοργή και πιο έντονη από

του Κώστα. Το όνομα Χατζόπουλος πρωτόγινε γνωστό στα γράμματα με τα λογοτεχνήματα και τη δημοσιογραφική δράση του αδερφού του Μήτσου. Και τούτο είναι πάλι πολύ χαρακτηριστικό. Ο αδερφός του Μήτσος ήταν πιδό ενεργητικός και δημιουργικός, γιατί είχε περισσότερη εμπειρία ψυχική απ' τα παιδικά του χρόνια και αγωνιζόταν στην Αθήνα με την καθημερινή βιοπάλη, πράγμα που τον έκανε πιδό σκληρό και πιδό απαιτητικό. Ο Κώστας ήταν άσυνήθιστος, άπειρος κι αδείιος, χωρίς άντοχή. Είχε βιοτική άνεση. Δεν αναγκάστηκε ούτε μικρός ούτε μεγάλος να βιοπαλάσει, να ζητήσει θέση, να γράψει με πληρωμή σ' εφημερίδες, να γίνει μεταφραστής ή επιφυλλίδαγράφος, να συνθηκολογήσει με τη συνείδησή του και να συμβιβαστεί με πράγματα και με καταστάσεις, που δεν αναγνώριζε και δεν επιδοκίμαζε. Όλα αυτά τα χρωστά στην κληρονομία του Σταίικου. Την περιουσία του τη διαχειριζόταν ο πατέρας του και του έστελνε ώρισμένο ποσό τó μήνα. Έτσι ήταν απαλλαγμένος κι από τις φασαρίες και τις ένοχλήσεις της διαχείρισης. Παράλληλα ήταν έξασφαλισμένος βιοτικά, κι αυτό του έδινε κάποιο αίσθημα έλευθερίας κι άνεξαρτησίας και τόν κρατούσε άπερίσπαστο στη μοναδική και μεγάλη έπιδίωξη της ζωής του, τη θεραπεία της Τέχνης. Παράλληλα τόν κατοχύρωνε απ' τις ταλαιπωρίες και μπορούσε να ακολουθεί κάποια κα-

τεύθυνση και να εφαρμόζει μερικές στοιχειώδεις άρετές και άρχές, πολύ παραγνωρισμένες στα χρόνια του.

Είναι άξιοσημείωτο, πώς ο Χατζόπουλος ως τα 1896, που άρχισε συχνότερα να εμφανίζεται στην εφημερίδα Έστία, ήταν μακριά απ' τη φιλολογική κονίστρα της έποχής, σαν άποτραβηγμένος, με άραιά και σεμνά φανέρωματα. Έγραφε με τó ψευδώνυμο Πέτρος Βασιλικός από τó 1890. Μά στους φιλολογικούς κύκλους της έποχής ήταν γνωστότατος, γιατί τόν περισσότερο καιρό, μετά την έγκατάλειψη της δικηγορικής, ζούσε στην Αθήνα. Τότε γνωρίστηκε με τó Νιρβάνα, τó Μαρτζώκη, τó Βλαχογιάννη και τόν άλλο κύκλο τών λογίων της έποχής. Πήγαινε συχνά στις συγκεντρώσεις, που γινόνταν στο σπίτι του Παλαμά, όπου μαζευόταν όλοι οι νέοι φιλολογούντες, όλοι «οι δορυφόροι», όπως τούς λέγει ο Μαρτζώκης.

Πολύ σύντομα όμως ο Χατζόπουλος φεύγει απ' την Αθήνα με τη στολή του άξιωματικού, γεμάτος ένθουσιασμό για να πάρει μέρος στον πόλεμο του 1897. Υπηρέτησε στο ΣΤ' σύνταγμα πεζικού της Άρτας. ως τά μέσα του 1898. Στο μέτωπο δεν ξεχνούσε τη Μούσα κι έστελνε στίχους του στον Παλαμά. Ο Μαρτζώκης σέ μιά συγκέντρωση στο σπίτι του Παλαμά, τόν άκουσε ν' άπαγγέλλνει στίχους του σπαθοφόρου ποιητού, που πολεμούσε υπέρ πατρίδος στα σύνορα. Τότε του άφιέρωσε ο Παλα-

ΣΠΥΡΟΣ ΒΑΝΔΡΟΣ

Κ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

μᾶς τὸ γνωστὸ σονέττο, ποῦ τὸ παραθέτω γιὰ ὄσους δὲν τῶχουν πρόχειρο.

Τραγουδιστή, ποῦ μὲ τὴν ἴδια τὴ φλογέρα
 λαλοῦσε τοῦ χλωροῦ θεοῦ τῶν εἰδυλλίων
 Τώρα τοῦ Ἄπριλη, τὸ γλυκόπνοο τὸν ἄφρα
 Σαλπίγγων τὸν ἐτάραξε ὁ ἀχὸς ἀγρίων.
 Κάποιο στεφάνι πλέκεται γιὰ τὴ Μητέρα...
 Δάφνες ἀνάστασης ἢ ἀγκάθια μαρτυρίων;
 Τῆς ἀγράμπελης τ' ἀνθία — ὦ καίταξε κεῖ πέρα!
 Τινάζονται σὲ λίμνη αἱμάτων καὶ δακρῶων.
 Φύσηξε καὶ σ' ἐσὲ τὰ στοιχίδια τῶν πολέμων,
 Καὶ μὲ τὴ βία πετάς τῶν ἀπιαστων ἀνέμων,
 *Οπου φλογόβολαν αἰώνων ἅγια μίση.
 Γιὰ σ' ἐρρίξε κακὴ λαβωματιά σὸ χῶμα,
 Καὶ τοῦ κακοῦ ζητάει φιλώντας σου τὸ στόμα
 Τῶν εἰδυλλίων ὁ Θεὸς νὰ σ' ἀναστήσει;

*Υστερ' ἀπ' τὸ ἄτυχο καὶ σκληρὸ τέλος ποῦ εἶχε ὁ πόλεμος τοῦ 97, ὁ Χατζόπουλος ξαναγύρισε πάλι στὴν Ἀθήνα καὶ βρῆκε τ' ἀγαπημένα μέρη τῆς Μούσας του, τοὺς φίλους του, παρ' ὄλο, ποῦ ὄλοι ἦταν φαρμακωμένοι ἀπ' τὴν ἀνεπάντευχη καταστροφή. Ἦταν τὸ σκληρὸ μάθημα τῆς στείρας κι ἀνεδαφικῆς πολιτικῆς τὸσων χρόνων, καὶ κοντὰ στὴν ἀπογοήτευση ξυπνοῦσε τὰ πνεύματα γιὰ νέες ἐξορμήσεις μὲ ὑγιέστερες ἀρχές καὶ κατευθύνσεις. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ τῆς ἀναδημιουργίας καὶ τῆς ἠθικῆς ἀποκατάστασης τοῦ ἑλληνισμοῦ φαίνεται καὶ στὴ φιλολογικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς, ποῦ τὴ χαρακτηρίζει ἕνας ἔντονος κι ἀποφασιστικὸς παλμὸς γιὰ τὴ δημιουργία νέας ἑλληνικῆς τέχνης. Στὴν κίνηση αὐτὴ πρωτοστάτησε ὁ Κώστας Χατζόπουλος μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ «Ἡ Τέχνη», ποῦ σημειώνει σταθμὸ στὴν ἱστορία τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς καὶ τοῦ περιοδικοῦ μας τύπου. Εἶναι τὸ πρῶτο καθαρὰ φιλολογικὸ περιοδικὸ μὲ ἀρχές καὶ κατευθύνσεις καὶ ρυθμὸ. Καὶ στὴν ἔκδοση τῆς «Τέχνης» βοήθησε καὶ πάλι ἡ κληρονομία τοῦ Στάϊκου, γιατί ὁ Χατζόπουλος γιὰ νὰ κρατήσει τὸ περιοδικὸ συμπλήρωνε τὸ παθητικὸ του μὲ ἀτομικὰ του χρήματα. Ἡ «Τέχνη» ἔφερε σωστὴ ἀναστάτωση στὴν πνευματικὴ μας ζωὴ καὶ ἀπὸ μιὰν ἀποψη ἔβλαψε, ὅσο ὠφέλιμη καὶ βοηθητικὴ κι ἀφυπνιστικὴ στάθηκε ἀπὸ ἄλλες πλευρές. *Ἄγρια καὶ λυσοσασμένα τῆς ρίχτηκαν ἀπὸ παντοῦ καὶ σατύριζαν τοὺς «μαλλιάρους» τῆς συντροφιάς καὶ παρωδοῦσαν τοὺς συμβολικοὺς στίχους τους. Τότε γεννήθηκε ἡ ὀνομασία «μαλλιάρῳς». Κάθε τεύχος καὶ ἐπιθέσεις.

*Ἀπ' τὰ μαλλιά των πιάνονται ὡς λέγουν οἱ πνιγμένοι ἐνῶ αὐτὰ σᾶς ἐπνιξαν, ὦ μαλλιάρῳι καθέμενοι.

*Ἐνα ἄλλο μὲ τὸν τίτλο «Μαλλιάρῳι καὶ κουρεμένοι» καὶ τὸν ὑπότιτλο «διὰ τὴν Μαστοροσύνη» καὶ τοὺς «Μαστοράδες» ἀρχίζει ἔτσι:

Μαλλιά κουβάρια κρέμονται στοῦ ὄνειρου τὸ κλαρί
 — οἱ Μαλλιάρῳι!
 καὶ τοῦ μπαρμπέρη ἢ πικρὴ φαλλίδα τὰ χορταίνει
 — οἱ κουρεμένοι!
 Μὲς στὴν ψυχὴ ἢ κάπαρη φυτρώνει φοβερὴ
 — οἱ Μαλλιάρῳι!
 Γίδα σκουληκογέννητη φυσάει καὶ τὴ μαραίνει
 — οἱ κουρεμένοι!
 ἀστέρια πέφτουνε στὴ γῆ καὶ ραζακιά ξερῆ
 — οἱ Μαλλιάρῳι!
 Τρῶει τ' ἀστέρια καὶ πεινάει μὲ ραζακιά χορταίνει
 — οἱ κουρεμένοι!
 *Ἀχι ποιά ποντίκια τρύπησαν τῆς Φώκιας τὸ τυρί;
 — οἱ Μαλλιάρῳι!
 Ποιά καταρίδα ἀφάνταχτη στὴ μύτη θὰ τοὺς μπαίνει
 — οἱ κουρεμένοι!

*Ἐγινε ἀνάστατος ὁ κόσμος μὲ τὰ 12 τεύχη τῆς «Τέχνης». Σατύρισαν κάθε τι καὶ τὸν τίτλο ἀκόμα. Παρώδησαν τοὺς «Μακαβαίους καὶ τερακόπητες», ὅπως τοὺς μετασημάτισαν, τοῦ Γρυπάρη, τῆ Μιράντα τοῦ Τσιριμῶκου, τὰ ὀνόματα τῶν συνεργατῶν (λ.χ. τὴ σύμπτωση, ποῦ εἶχαν πολλοὶ συνεργάτες τὸ ὄνομα Γιάννης:

ΣΤΗ «ΜΑΣΤΟΡΟΣΥΝΗ»

*Ἀπὸ μιὰ φορὰ τὸ μῆνα
 Θὲς νὰ βγαίνεις παραπάνω
 Μὲς στοὺς τόσους Γιάννηδες σου
 Πάρ' ἀκόμα κι ἕνα... Γιάννο

Καὶ ἄλλα... καὶ ἄλλα, περίεργα καὶ ἀφελέστατα καὶ χαριτωμένα, ποῦ σήμερα μᾶς προξενοῦν τὴ θυμηδία, μᾶς δείχνουν ὅμως καὶ τὴν πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα, καθῶς καὶ τὴν ψυχικὴ ἐτοιμασία τῆς ἐποχῆς, ποῦ δὲν μποροῦσε νὰ χωνέψει τὰ νόμιμα καὶ μετρημένα, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, μέτρα καὶ τρόπους καὶ σχήματα τῶν νέων ποιητῶν, ἐπηρεασμένων ἀπὸ γαλλικὰ συμβολιστικὰ πρότυπα. Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ μᾶς βοηθεῖ ἀκόμα νὰ ἐκτιμήσουμε καλλιτερά τὴν ἀποστολὴ καὶ τίς ἐπιδράσεις, ποῦ δημιούργησε ἡ «Τέχνη» ὡς περιοδικὸ καὶ ὡς προσπάθεια ἀναμορφωτικὴ, ποῦ τὴ σήκωσε καὶ τὴν ἐνέπνευσε ἐξ ὀλοκλήρου μὲ γενναιότητα ὁ Χατζόπουλος στοὺς ὄμους του.

Ἡ «Τέχνη» φιλοξένησε καὶ τὰ «Γερμανικὰ Γράμματα» τοῦ Καμπύση, ποῦ εἶχαν σημαντικὴ ἐπίδραση στὸ Χατζόπουλο καὶ τοῦ ἀναψαν τὸν πόθο νὰ πάει στὴ Γερμανία γιὰ νὰ μνηθῆ στὰ πράγματα καὶ τὰ θαύματα, ποῦ ἐξυμνοῦσε παράφορα ὁ φίλος του. Παράλληλα μὲ τὴν «Τέχνη» εἶχε βγάλει τὸν ἴδιο χρόνο δυὸ ποιητικὲς συλλογές «Τὰ Τραγούδια τῆς Ἐρημιάς» καὶ τὰ «Ἐλεγεία καὶ Εἰδυλλία», ὅπου, ἰδίως σὸ δεύτερο ἀνοίγε τίς πτυχές τῆς μελαγχολικῆς του ἰδιοσυγκρασίας καὶ ξετύλιγε τοὺς ἀόριστους μίτους τῆς ψυχικῆς του ἀτονίας, προαισθήματα, ποῦ ὅσο κι ἂν ἦταν τρόποι καὶ μοτίβα ξένης προέλευσης καὶ

ξένων ἐπιδράσεων, εἶχαν κάτι ἀπ' τὸ συγγενεφιασμένο καὶ μαραμένο ἐσωτερικὸ κόσμο τοῦ Χατζόπουλου.

Στὰ 1900 ἔφυγε ὁ Χατζόπουλος, κινηγώντας τὰ ἰδανικά του, στὴ Γερμανία. Πῆγε στὸ Μόναχο, στὴ Λειψία, στὴ Δρέσδη. Ἐμαθε ὁπωσδήποτε τὴ γλῶσσα, ἀκούσε καθηγητές, παρακολούθησε θέατρο, ἐπισκέφθηκε Μουσεῖα — μορφώθηκε ἢ μάλλον προσιπάθησε νὰ μορφωθῆ, ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο, μέσα στὸ μικρὸ διάστημα τοῦ ταξιδιοῦ του. Στὴ Δρέσδη γνωρίστηκε κι ἐσχέτισθη μετὰ τὴ Saunyu-Häggmann, τὴν ὑπέροχη γυναῖκα, πού πραγματικά ἔσωσε τὸ Χατζόπουλο. Μετὰ τὴν κόρη αὐτὴ πῆγε στὴ Φιλλανδία καὶ γνωρίστηκε μετὰ τοὺς δικούς της κι ἐτάκτοποιησε τὸ ζήτημα τοῦ γάμου τοῦ καὶ πολὺ σύντομα κατέβηκε στὸ Ἀγρίνι, ὅπου μετὰ χίλιες δυσκολίες ἔκανε τὸν ὀρθόδοξο γάμο του καὶ πέρασε τὸ καλοκαίρι του στὸ κληρονομικὸ τοῦ ἀγρόκτημα. Τὸ χειμῶνα κατέβηκε στὴν Ἀθήνα κι ἐγκαταστάθηκε στὰ Πατήσια. Ὁ θάνατος τοῦ Καμπύση ἐπληξε βαθεῖα τὸ Χατζόπουλο, πού ἀρχισε νὰ κάνῃ μεταφράσεις θεατρικῶν ἔργων γιὰ τὸ Βασιλικὸ Θέατρο. Ἡ τετράχρονη περίπου μεταφραστικὴ ἐργασία του στὸ Βασιλικὸ Θέατρο, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὸ Χατζόπουλο νὰ προσφέρει τὴ θετικώτερη ὑπηρεσία, ἀπ' ὅσες πρόσφερε στὰ νεοελληνικά γράμματα, γιατί μετὰ τὰ 20 περίπου κλασσικά ἔργα, πού μετέφρασε σὲ στρωτὴ, συντηρητικὴ, ἀλλὰ πάντα καλλιτεχνικὴ δημοτικὴ γλῶσσα κι ἐπιμελημένη μορφή, — ἀνάμεσα στὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι κι ὁ Φάουστ τοῦ Γκαίτε — συνετέλεσε στὴ δημιουργία κάποιας θεατρικῆς παράδοσης στὸν τόπο μας. Κι ὁ Ποριώτης ἦταν ἀπ' τοὺς καλοὺς μεταφραστὲς τοῦ Βασιλικοῦ καὶ ἄλλοι, μὰ ὁ Χατζόπουλος ἐργάστηκε συστηματικά καὶ γονιμώτερα. Μετὰ τὸ δημιουργικὸ κι ἀνώτερο ἐκεῖνο καλλιτέχνη, τὸν Οἰκονόμου, ὁ Χατζόπουλος συνεργάστηκε στενά γιὰ τὴν ἐξέλιξη καὶ τὸ συγχρονισμό τῆς ἐλληνικῆς σκηνῆς, προσπερνώντας κι ὑπομένοντας κάθε ἀντίδραση ἀπ' ὅπου κι ἂν ἐρχόταν. Ἡ μετάφραση τοῦ Φάουστ στὴ δημοτικὴ ἀπ' τὸ Χατζόπουλο καὶ τ' ἀνέβασμά του στὴ σκηνὴ ἀπ' τὸν Οἰκονόμου ἀποτελεῖ μιὰ ξεχωριστὰ σημαντικὴ χρονολογία στὴν πνευματικὴ μας ἱστορία, θεατρικὴ καὶ φιλολογικὴ. Μετὰ τὴν Ἰφιγένεια τοῦ Γκαίτε, μεταφρασμένη ἀπ' τὸ Χατζόπουλο, ἔκανε τὴν πρώτη της ἐμφάνιση στὸ θέατρο ἡ Κοτοπούλη.

Ἀπ' τίς μεταφράσεις του πληρωνόταν ὁπωσδήποτε ἱκανοποιητικά γιὰ τὴν ἐποχὴ ὁ Χατζόπουλος, κουραζόταν ὅμως, γιατί ἐργαζόταν μ' εὐσυνειδησία, πράγμα πού ἐπιδείνωνε τὴ νευρικὴ του πάθηση. Ὑπόφερε κι ἀπὸ ὀδυνηροὺς ρευματισμούς. Ὁμως δὲν ἔπαυε νὰ ἐργάζεται. Μετὰ τὴν ἀπόκτηση παιδιοῦ, τῆς λατρεμένης του Σέντας,

«ἔλαμψε ἀπὸ χαρὰ ἡ ψυχὴ του», σημειώνει ἡ γυναῖκα του στ' Ἀπομνημονεύματά της. Ἐγκαταστημένος ἀπ' τὸν Ἰούνιο τοῦ 1902, ἕνα μῆνα μετὰ τὴ γέννηση τοῦ παιδιοῦ του, στὰ Κάτω Πατήσια (στὴ βίλλα Σιγαλάκη), ὁ παθητικὸς καὶ μελαγχολικὸς ἐκεῖνος ὀνειροπόλος βρῆκε κάποια ἀνεση καὶ κάποια ἡσυχία, ἀφιερωμένος ὀλόφυχα στὴν ὑπηρεσία τῆς Τέχνης. Ἐκεῖ δεχόταν τοὺς φίλους του καὶ ἰδίως τὸν Καρκαβίτσα καὶ τὸν Πορφύρα, τοὺς δυὸ μοναδικούς λογίους, πού μπόρεσε νὰ κρατήσῃ ὡς τὸ τέλος σχεδὸν μιὰ φιλία ἀθόλωτη κι ἀδιάκοπη ἀπὸ κάθε ψυχρότητα.

Ὁ ἐλληνικὸς ὀρίζοντας τοῦ φαινόταν στενός, μικρὸ καὶ φτωχὸ καὶ ταπεινὸ τοῦ παρουσιαζόταν τὸ κοινωνικὸ καὶ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς πνευματικῆς Ἀθήνας τοῦ καιροῦ, καὶ γι' αὐτὸ, κινημένος ἀπ' τὴν ἀνάγκη τῆς φυγῆς καὶ τῆς ἀλλαγῆς, ἔφυγε πάλι στὴ Γερμανία, ἐνῶ μποροῦσε νὰ μείνει καὶ νὰ ἐντοπισθῇ προσαρμοζόμενος μετὰ τὸ περιβάλλον καὶ προσφέροντας τίς ὑπηρεσίες του μέσα στὴν πραγματικότητα τοῦ τόπου του. Εἶναι ἀλήθεια, πῶς τὰ πνευματικά μας πράγματα, ὅπως ἦταν τότε, τὸν στενοχωροῦσαν. Πειραζόταν ἡ εὐαίσθητη ἰδιοσυγκρασία του ἀπὸ πολλὰ φανερώματα τῶν δημοσιογραφικῶν καὶ λογοτεχνικῶν κύκλων, ἀπὸ τὴ συναλλαγή, τὴν κατάπτωση, τίς μικρότητες, τὴν ἔλλειψη πνευματικῶν συνειδήσεων καὶ ἠθικῶν χαρακτήρων. Τὸν νευρίαζε ἡ μαύρη ἀντίδραση τῶν γλωσσασαμυντῶρων κι ἡ προκλητικὴ στάση τῶν δημοτικιστῶν. Ἀλλὰ πολλές φορές φαινόταν ὑπερβολικὸς καὶ ἀδικός. Δὲν χώνευε τὴ δημαγωγικὴ κι αὐταρχικὴ τάση τοῦ Ψυχάρη, τίς ἀδυναμίες καὶ τίς μικρότητες τῶν νουμαδικῶν κύκλων. Ὅταν ἔβγαζε τὴν «Τέχνη», ἦταν θαυμαστής τοῦ Ψυχάρη, ἀπ' τοὺς λογικοὺς καὶ μετριόφρονες πάντα ὀπαδοὺς του, ἀργότερα μετὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Καμπύση ἀποκήρυξε τίς ἀκρότητες τοῦ ψυχαρτισμοῦ καὶ τάχθηκε μετὰ τὴ μερίδα ἐκείνη τῶν νέων λογοτεχνῶν, πού ζητοῦσαν τὴν ἐλευθερία τοῦ λόγου γιὰ τὸν τεχνίτη κι ἔβλεπαν τὴ διαμόρφωση τῆς νέας γλώσσας μας μέσα στὸ λογοτεχνικὸ παράγοντα, δηλαδή ἐκεῖ πού ὁ Ψυχάρης ἔβαζε τὴν Ἐπιστήμη, αὐτοὶ ἔθεταν τὴν Τέχνη, τὴ γλωσσοπλαστικὴ ἱκανότητα κι ἀρμοδιότητα τοῦ συγγραφέα, πού πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερος στὴν ἐκλογή τῶν λέξεων καὶ τῶν τύπων γιὰ ν' ἀνταποκριθῆ στὶς ἐκφραστικὲς ἀπαιτήσεις, κι ὄχι νὰ γράφει σύμφωνα μετὰ κανόνες καὶ συνταγὰς καὶ νὰ περιορίζεται ἔτσι ἡ δημιουργικὴ του ἀπόδοση. Αὐτὰ καὶ ἄλλα πολλὰ ζητοῦσε ὁ Καμπύσης στὸ περίφημο ἐκεῖνο ἄρθρο, πῶχει τὸν τίτλο «Ψυχαρτισμὸς καὶ Ζωὴ» καὶ τῶν ἀρχῶν αὐτῶν μαζί μετὰ ἄλλους πρῶτος σηματοφόρος ἔγινε ὁ Χατζόπουλος, γιατί εἶχε γνωριστῆ μετὰ ξένα πρότυπα, ἔβλεπε τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ νέου

μας γλωσσικού οργάνου, απλαστού ακόμα κι αδιαμόρφωτου, στην απόδοσή του την καλλιτεχνική, κι απ' την άλλη μεριά ή συμβολική τεχνοτροπία της ποίησής του απέπαιτουσε μιὰ γλώσσα πνευματικώτερη, και πλουσιώτερη, που δέν μπορούσε νά τή βρῆ στην αύστηρότητα τῆς λαϊκῆς, στην άκαμψία μιᾶς γλώσσας άκαλλιέργητης και άκαθόριστης. *Όργανο τῶν αντιψυχαρικῶν δημοτικιστῶν, που θυμίζουν κάπως τούς σημερινούς νεοδημοτικιστές, εἶχε γίνει τό περιοδικό τοῦ ἀδερφοῦ του και τοῦ Καμπύση, ὁ « Διόνυσος », ὅπου εἶδαν τό φῶς πολλά μεταφράσματα ποιητικά και πεζογραφικά ἀπό γερμανικά ἰδίως και νορβηγικά πρότυπα, κι ὅπου δημοσίευσε ὁ Χατζόπουλος τίς πρώτες μεταφραστικές δοκιμές του. *Όταν ἀργότερα γνωρίστηκε μέ τό σοσιαλισμό κι' ἀποκήρυξε τό συμβολισμό και τίς παλαιές καλλιτεχνικές του ἀρχές, ὁ Χατζόπουλος ἔγινε θερμός ὁπαδός τοῦ Ψυχάρη, ὑποστηρικτής θεωρητικός τῆς ἀποστολῆς και τῆς σημασίας — κοινωνικῆς και ἀναμορφωτικῆς — τοῦ κηρύγματος του, στην ἀρχή διστακτικός, ἀργότερα αὐστηρός κι' ἀποκλειστικός. *Έτσι ἡ τελική μορφή τῶν διηγημάτων, ὅταν ἀργότερα τάβγαλε σέ τόμους, εἶναι αὐστηρά, Ψυχαρική περίπου, ἐνῶ οἱ πρώτες ἐκδόσεις τους σέ περιοδικά ἔχουν περισσότερη ἐλευθερία στην ἐκλογή τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου και στή χρήση τοῦ τυπικοῦ.

*Όταν ἰδρύθηκε στό 1904 - 1905 ἡ *Έταιρία « Ἐθνική γλώσσα » ὁ Χατζόπουλος ἦταν ἀπ' τά ἐνεργά και πρωτοστατοῦντα μέλη της, ὅμως πολὺ γρήγορα ἀποκαρδιώθηκε ἀπ' τὴν ἀντίδραση και τὴν πολεμική, που σηκώθηκε ἀπό διάφορες πλευρές ἐνάντια στό ἀναμορφωτικό αὐτό σωματεῖο, καθῶς κι ἀπ' τίς ἐσωτερικές ἀντιθέσεις και διχόνοιες τῶν μελῶν του. Στην « Ἐθνική γλώσσα » εἶχαν γίνει και διαλέξεις ἀπ' τὸν Παλαμά, τό Βῶκο και ἄλλα μέλη, ὅμως ὁ Χατζόπουλος, ἐνῶ στην ἀρχή εἰδειχνε τόσο ζῆλο, πολὺ γρήγορα ἀποτραβήχτηκε σιωπηλά μαζί μέ μερικούς ἄλλους.

Φεύγοντας γιά δεύτερη φορά ὁ Χατζόπουλος στή Γερμανία ἐπιζητοῦσε νά εὐεργετήσῃ ἀπό μακριά τὴν καθυστερημένη πνευματική ζωὴ τῆς πατρίδας. Βέβαια δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς ἡ τόσο ξαφνική ἀναχώρησή του ὀφείλεται σέ αἰσθηματικούς κυρίως λόγους, σέ μιὰ ἀνάγκη του ἐσωτερική νά ξαναβρῆ τὴν ὀργανωμένη κι ἀνώτερη ζωὴ πολιτισμένου τόπου, μ' ὅλες τίς ἀνέσεις και τά πλεονεκτήματα, που μπορεί νά δώσει σ' ἕνα πνευματικό ἄνθρωπο. Στην Ἑλλάδα ἦταν σάν ξένος, ἐνιωθε τὸν ἑαυτό του περιωρισμένο και νοσταλγοῦσε τίς παλαιές καλές του ἡμέρες και γνωριμίες στή Γερμανία, ἀηδιασμένος ἀπό τὴ φτώχεια και τίς μικρότητες τοῦ τόπου του, καθυστερημένου κοινωνικά, πνευματικά, ἠθικά. *Ἡ ἀναχώρησή του γιά

δεύτερη φορά δείχνει πόσο ἦταν ἀπροσάρμοστος στό ἑλληνικά πράγματα και προβλήματα και ὑποδηλώνει μιὰν ἀποξένωση μέ τὸν τόπο του, ἀνάρμοστη και πολὺ ἐπιζῆμια γιά ἕνα τεχνίτη. Πόση ἢ διαφορά του στό ζήτημα αὐτό μέ τὸν Παπαδιαμάντη, τὸν Καρκαβίτσα και τὸ Βλαχογιάννη, που, κακὰ - στραβά, ἀγκάλιασαν σύψυχα τὴν ἑλληνική πραγματικότητα, γυρισμένοι ὄχι πρὸς τά ἔξω, μὰ ἀφιερωμένοι καρτερικά στή νεοελληνική παράδοση και μοῖρα.

Και γιά τὴν ἀποξένωσή του αὐτὴ τιμωρήθηκε σκληρὰ κι ἀνεξιλέωτα ὁ Χατζόπουλος ἀπ' τίς ἑλληνικές θεότητες, που τόσο ἀπότομα και αὐθαίρετα ἐγκατέλειψε. *Ὁ ποιητής τῶν ἑλληνικῶν εἰδυλλίων, που ἄρχισε τό στάδιό του μέ τὴ λαογραφία και τὴ μελέτη τῆς λαϊκῆς μας ζωῆς, κατάντησε πολὺ γρήγορα ἀνεδαφικός και πίστεψε στήν ἀναγέννηση τῆς πατρίδας του μέ ξενικές ἐνέσεις και συνταγές. Εἶχε χάσει τό αἶσθημα τῆς πραγματικότητας. Στό Μόναχο, που πῆγε στήν ἀρχὴ και στό Βερολίνο, ὅπου ἐγκαταστάθηκε ἀργότερα, βρῆκε τὴ ζωντὴ κίνηση τοῦ σοσιαλισμοῦ και ἀπὸ ποιητής και μεταφραστῆς ἔγινε μελετητής και θαυμαστής τῶν θεωρητικῶν τοῦ γερμανικοῦ σοσιαλισμοῦ. Στά κηρύγματα ἐκεῖνα πίστεψε μ' ὅλη τὴν εἰλικρίνεια του ὁ Χατζόπουλος, ὄχι γιατί ἦταν ἐπαναστατική κι ἀνατρεπτική φύση, ἀλλὰ γιατί στίς ἀρχές τοῦ σοσιαλισμοῦ εὗρισκε μερικά πράγματα, που ζυπνοῦσαν τά πατριωτικά αἰσθήματα, τὸν πόθο του γιά τὸν ἐκπολιτισμό τῆς μικρῆς κι' ἀφάνταστα καθυστερημένης πατρίδας του.

*Ἀρχισε νά γράφει ἄρθρα κι ἀνταποκρίσεις στό Σκρίπ, ὅπου γνώριζε στήν Ἑλλάδα τά καλά τῶν νέων ἰδεῶν και προπαγάνδιζε τὴ διάδοσή τους μέ γράμματα στοὺς φίλους, γεμάτα ἐνθουσιασμό γιά τά νέα εἰδῶλα, που, κατὰ τὴν ἀντίληψή του, θά ἔσωζαν τὸν κόσμο και τὸν τόπο μας. Μ' ἕνα γράμμα του στό 1907 τὸν βλέπουμε νά προσπαθεῖ νά μυήσει τὸν Καρκαβίτσα — τό στερεώτερο ἄνθρωπο τῆς γενιᾶς του, ὕστερα ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη. *Ὁ Καρκαβίτσα, διαβάζοντας τά ἄρθρα του στό Σκρίπ, τοῦ εἶχε γράψει « Βλέπω τίς ἐντυπώσεις σου στό « Σκρίπ », βλέπω και τὴ νέα φάση τῆς σκέψης σου. Μπούχτισες κι ἐσὺ ἀπὸ τὴν τάξη τῆ γερμανική και τώρα σὲ πειράζουν τά ὀρθὰ μουστάκια. *Ἄλλοιμονο!». Τέτοιες παρατηρήσεις ὁ παράφορος ἐνθουσιαστικός Χατζόπουλος τίς χαρακτήριζε ἀμάθεια κι ὀπισθοδρομικότητα, κι ὅμως ἂν πρόσεχε στό λόγια τοῦ Καρκαβίτσα, θά γινόταν περισσότερο ἐμβριθής και προσεχτικός στίς κατευθύνσεις, και ἴσως, χωρὶς νά παύσει νά εἶναι σοσιαλιστής, δέν θά προσπαθοῦσε νά μεταλαμπαδεύσει τά νέα φῶτα στήν τυραγνισμένη πατρίδα του.

Αυτά ούτε τάξερε ούτε τά πρόσεχε ο Χατζόπουλος, όμως η νέα στροφή του ήταν στο βάθος της και στην αρχική της προέλευση πατριωτική. Ο πολεμιστής του 97 δεν είχε σβύσει μέσα του, ούτε μπόρεσε να τον αντικαταστήσει ούσιαστικά ο σοσιαλιστής. Η κοινωνιολογική εταιρία που ιδρύθηκε σε λίγο, τα πρώτα σοσιαλιστικά κινήματα και μηνύματα στην Ελλάδα ήταν προσπάθειες αναμορφωτικές μέσα στο πλαίσιο του αστικού καθεστώτος, που έπαιρνε εκείνα τα χρόνια τη μορφή του κι εξορμούσε για την επίβολή και την εισαγωγή νέων θεσμών και μεταβολών σε συστήματα και κατευθύνσεις. Γι αυτό απ' τους πρωτοστάτες της κίνησης εκείνης, κανείς δεν έγινε κομμουνιστής, παρά όλοι στάθηκαν φιλελεύθεροι διανοούμενοι μέσα στα πλαίσια των νεοσύστατων αστικών κομμάτων, που έδρασαν μετά την επανάσταση του Γουδή. Όταν διαβάσει κανείς τα άρθρα του Χατζόπουλου δεν ακούει παρά τη φωνή του πατριώτη, που πονά τον τόπο του κι όνειρεύεται την αφύπνισή του στο πνευματικό κι έκπολιτιστικό επίπεδο. Γι αυτό το πολύ γρήγορα ο Χατζόπουλος κατάλαβε την άνεδαφική κατεύθυνσή του κι αποκήρυξε το σοσιαλισμό και τους Έλληνες σοσιαλιστές, τις άμαρτωλές κι άτυχες συνέπειες του κηρύγματος και της προπαγανδιστικής δράσης του, που του στοίχισε τόσα και τόσα στο αισθητικό και τεχνοκριτικό επίπεδο. Ζήτησαν να τον κάνουν αρχηγό τους, να τον συντρίψουν μέσα στη χοντροκοπιά του όχλου, όμως η άρχοντική ιδιοσυγκρασία του κι η έσωτερική του ευγένεια και λεπτότητα δεν τον είχε από τη φύση προωρισμένο σε τέτοια άγωνίσματα. Κάτι όμως έμεινε απ' την προσπάθειά του. Κοντά στις τόσες απώλειες που είχε ως καλλιτέχνης απ' τη σοσιαλιστική του δράση, κοντά στις κακές επιδράσεις και επιβιώσεις των ακίνδυνων και άνεδαφικών ιδεών, που θέλησε να μεταγγίσει στον τόπο του ο Χατζόπουλος κι οι συνεργάτες του, υπάρχει και κάποια άπαραγνώριστη θετική προσφορά. Το ξύπνημα απ' τη νάρκη της ζωής μας, η αυτοσυνείδηση, η θεωρητική κίνηση, που άνοιξε τους πνευματικούς μας όρίζοντες με τις συζητήσεις, που προκάλεσε, και τις προσπάθειες, που τη συνώδεψαν. Ο Χατζόπουλος ήταν ποιητής και σαν ποιητής όνειρευόταν την ευτυχία και την πρόοδο, το καλό της πατρίδας του και της ανθρωπότητας όλης. Απ' αυτή την άποψη στάθηκε ένας μεγάλος ανθρωπιστής, κι αν έβλαψε με τις ιδέες του, ωφέλησε από πολλές πλευρές και τουτο πρέπει να γραφή στο ένεργητικό του. Πρέπει να σημειωθεί, πως ο Χατζόπουλος στάθηκε απ' τα πιο έκλεκτά και φωτισμένα μέλη του Έκπαιδευτικού Όμίλου, στο Δελτίο του όποιου

συνεργάστηκε με κριτικά άρθρα, πολύ αξιοπρόσεχτα. Επίσης στα 1911 ίδρυσε στη Γερμανία το «Άδερφάτο της Δημοτικής», με τη συμμετοχή πολλών Έλλήνων σπουδαστών της έποχής. Του λιγότερου αυτού σωματείου το μανιφέστο υπάρχει δημοσιευμένο στο «Νουμά» και ανάμεσα σ' άλλους υπογράφει κι ο Γιάννης Άποστολάκης, μελετητής τότε του Καρλάυλ και της νεώτερης τεχνοκριτικής.

Στά 1911 ήρθε για λίγο διάστημα στην Ελλάδα για λουτροθεραπεία κι έφυγε πολύ σύντομα στη Γερμανία. Στά 1914 με το ξέσπασμα του Εύρωπαϊκού πολέμου ο Χατζόπουλος κατέβηκε στην πατρίδα του, όπου έμεινε μέχρι του θανάτου του. Στά 1917 έγινε διευθυντής της λογοκρισίας κι είχε συνεργάτη το Θεοτόκη και πολλούς άλλους. Τότε τύπωσε το «Φθινόπωρο», που άκολούθησε μια σειρά εκδόσεις πρωτοτύπων και μεταφράσεων, της Ίφιγένειας και του Φάουστ του Γκαίτε, του έργου, που άποτελεί τη σημαντικώτερή του έπιτυχία.

Στη λογοκρισία ο Χατζόπουλος δούλεψε έντατικά και ταλαιπωρήθηκε αρκετόν καιρό. Με το νευρικό κι άπότομο χαρακτήρα του και με την εύσυνειδησία, που νόμιζε, πως επιβάλλεται να έργασθι, έκανε πολλούς έχθρους και ψυχράθηκε με παλαιούς καλούς φίλους, όπως ο Καρκαβίτσας, ο Πορφύρας κ.ά. Ήταν η έποχή γεμάτη αντιθέσεις και μοιραία ο εύαίσθητος κι άσυνήθιστος εκείνος ποιητής, που μόνο πίκρες κι άπογοητεύσεις, περισπασμούς και κόπους του στοίχισε, χωρίς να προσπορίσει ούτε στον ίδιο, ούτε στην υπόθεση κανένα θετικότερο κέρδος. Ήδη είχε έρθει σε ρήξη με το «Νουμά» κι έγινε από τακτικός συνεργάτης και στένός φίλος του Ταγκόπουλου, θανάσιμος έχθρος και διώκτης του από πολύ άσημαντη άφορμή. Έβρισε μέσα στο δρόμο τον Ταγκόπουλο, πήγαν στα δικαστήρια, κι όλα αυτά κατά βάθος τον λυπούσαν και τον άηδίαζαν και επιδεινώνανε την ψυχοπαθική του κατάσταση.

Στά 1920 έβγαλε τις δυό τελευταίες ποιητικές συλλογές του, τους «Άπλους τρόπους» και τους «Βραδυνούς θρύλους» και ζήτησε να τραβηχθι από κάθε βιοτικό και φιλολογικό περισπασμό και να επιδοθι ηουχος κι έξ όλοκλήρου στις πνευματικές του επιδιώξεις και να αναπληρώσει, ό,τι τόσες και τόσες περιπέτειες τον είχαν έμποδίσει να δώσει. Σ' αυτό τον βοήθησαν εύνοϊκές οικονομικές συνθήκες, γιατί είχε πουλήσει το μεγάλο άγρόκτημά του στο Άγρίνι στους άδελφούς Παπαστράτου σε σεβαστό ποσό και άγόρασε δικό του σπίτι στην όδο Μαυρομιχάλη, όπου κι έγκαταστάθηκε και τακτοποίησε τη βιβλιοθήκη

του και ξεδιάλεξε τα χαρτιά του και προετοίμασε ο όνειροπόλος και πίστεψε σε κάποιαν ήσυχια και εύτυχια για την υπόλοιπη ζωή του. Πριν αγοράσει τελικά το σπίτι στην οδό Μαυρομιχάλη, σκεφτόταν να εγκατασταθῆ στο Παλαιό Φάληρο, κοντά στη θάλασσα, κι έτρεχε για να βρῆ κατάλληλο σπίτι. Μέσα στο τράμ τὸν βρῆκε τυχαῖα ὁ Νιρβάνας και τὸν φώτισε, πού πηγαίνει. «Τὸ πρόσωπό του, συνεχίζει ὁ Νιρβάνας, ἐφωτίσθη ξαφνὰ ἀπὸ τὸν ἀντικατοπτρισμὸ μιᾶς ὁράσεως, τὴν ὁποῖαν ὠνειρεύετο ἡ κουρασμένη ψυχὴ του.—Πηγαίνω νὰ ἰδῶ ἕνα σπίτι, μοῦ εἶπε, πού μοῦ ἐπρότειναν ν' ἀγοράσω. Ἡ γυναῖκα μου ἐπρότιμησε τὸ Παλαιὸν Φάληρον. Σκέπτεται, πὼς μένοντας ἐκεῖ χειμῶνα-καλοκαίρι, μακρὰ ἀπ' τὴν Ἀθήνα, θὰ μπορέσω νὰ ἐργασθῶ πρὸ ἀνετα και μετὴν ἡσυχία μου. Ἐπειτὰ και γιὰ τὴ Σέντα μου θὰ εἶναι καλὰ, ἐκεῖ κοντὰ στὴ θάλασσα». Ποτὲ δὲν τὸν εἶχα δῆ εὐτυχέστερον. Μοῦ εἶχε ὁμιλήσει διὰ τὴν γυναῖκα του, τὴν κόρην του, τὴν ἐργασίαν του. Ἦταν οἱ τρεῖς μεγάλοι ἔρωτες τῆς ζωῆς του, διὰ τοὺς ὁποῖους ἐπήγαινε νὰ κτίσῃ μίαν φωλεάν κοντὰ εἰς τὸ γαλανὸν κύμα, μίαν φωλεάν, ὅπου θὰ ἐπήγαινε και αὐτὸς νὰ ξεκουράσῃ τὴν κουρασμένην του ὕπαρξιν, τριγυρισμένην ἀπὸ τὴν τριπλὴν του εὐτυχίαν. Ἐνα ὄνειρον νοσταλγικοῦ ὠδικοῦ πτηνοῦ ἦτο και τὸ ἰδικόν του ὄνειρον. Καὶ τὸν ἀφήκα τὴν ἡμέραν ἐκείνην μακάριον...».

Ἀφοῦ τακτοποιήθηκε στὴν οδό Μαυρομιχάλη, πῆρε τὴ γυναῖκα και τὴν κόρη του και τράβηξε γιὰ τὴ Γερμανία, ὅπου ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου εἶχε ἀφήσει τὰ ἐπιπλά του. Ξεκίνησαν ἀπ' τὸν Πειραιᾶ μετὴν Ἀλβανία, στίς 4 Αὐγούστου, γεμάτοι ὄνειρα, χαρὰ και κρυφὴν εὐτυχία. Κάποιος ζηλόφθονος θεὸς χολώθηκε γιὰ τὴν ὀλίγη και ὀψιμη αὐτὴ εὐτυχία τοῦ δοκιμασμένου ψυχικά σ' ὅλην τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κόρη του μᾶς περιγράφει μετ' ὀργῆς τὸ δράμα τοῦ θανάτου του μέσα στὸ βαπόρι ἕνα μαῦρο και σπαραχτικὸ ξύπνημα ἀπ' τὸ γλυκὸ ὄνειρο ἀπραγματοποίητης εὐτυχίας. «Χτὲς τὸ μεσημέρι, μόλις εἶχαμε ἀφήσει τοὺς Κορφοὺς ἄρχισε νὰ αἰσθάνεται πόνος στὸ στομάχι... Πλάγιασε ἀμέσως μετὴν ἰδέα, πὼς θὰ εὑρίσκε ἀνακούφιση στὸ κρεβάτι, μὰ σὲ λίγο τὸν ἔπιασε δυνατὸς ἐμετός, πόνος φριχτὸς και ρίγη. Λυπόσουν, πού τὸν ἔβλεπες, πόσο ὑπέφερε. Βρέθηκε ἕνας γιατρός, τοῦ πλοίου και τοῦ ἔκανε ἔνεση μετ' ὀρφίνην, μὰ ἀντὶ νὰ καλλιτερέψει χειροτέρεψε ἡ κατάστασή του. Σὲ μιὰ ὥρα λιποθύμησε και δὲν ξανάνοιξε πιά τὰ μάτια του». Εἶναι τὰ πονεμένα λόγια τῆς κόρης του.

Ὁ νεκρὸς τοῦ Χατζόπουλου βγῆκε στὸ πρῶτο λιμάνι, τὸ Πρίντεζι, ὅπου μέσα σὲ χίλιες δυσκολίες, ἔρημες, πληγωμένες, ἀγνωστες, μάννα και κόρη, ετοίμασαν τὴν

ταφή του και τὸ πρῶτὴ τῆς 6 Αὐγούστου, συνώδεψαν μόνες και ξεπροβόδωσαν στὸν τελευταῖο του δρόμο τὸν ποιητὴ, και τὸν ἔθαψαν στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Πρίντεζι «παράλιον και κυπαρισσοπευκοστόλιστον». Ἐκεῖ σώζεται ἀκόμα ὁ τάφος του, ἀπλός, ἀπέριττος τάφος, μετ' ὀμαρμαρένια πλάκα, λευκὴ, λευκότερη σὰν τὴν ψυχὴν και σὰν τὴ σύντομη και τυραγνισμένην ζωὴν του, ὅπου ἔχουν χαραχθῆ δυὸ χρονολογίες κάτω ἀπ' τὸ ὄνομά του. «Παρά τὸν σταυρὸν φύεται τριανταφυλλιά και ἐπὶ τοῦ τάφου γεράνιον. Ἡ θερμὴ μεσημβρία μετ' ἡν διαυγῆ ἀτμοσφαῖραν τῆς και τὰ κύματα, πού ἀναπάλλονται κάτω εἰς τὴν ἀκτὴν, κάποιον χαιρετισμὸν τῆς μητρικῆς χώρας θὰ φέρουν, διὰ τὸν μὴ εὐτυχῆσαντα νὰ ἀναπαυθῆ εἰς μίαν γωνίαν τῆς...». Ὁ Χατζόπουλος πέθανε και ἔμεινε στὴν ξενιτειά, ἀποξενωμένος ἀπ' τὸν τόπο του, ξένος κι ἀλιβάνιστος κι ἀπροσπέλαστος ἀπ' τὴ γενεά, γιὰ τὴν ὁποῖα ἀφιέρωσε τίς πνευματικὲς του δυνάμεις και νοσταλγικά ὄνειροπόλησε τὴν ἀναγέννησην και τὴν προκοπὴν τῆς.

Πραγματικά, ὅπως εἶπαμε και στὴν ἀρχὴ, ἡ ἀποξένωση, πού χαρακτηρίζει και ὀρίζει τὴ βαθύτερη τάση τοῦ ἔργου του και τῆς δράσης του, σημάδεψε ἀπ' τὰ πρῶτα τῆς χρόνια τῆ ζωῆς τοῦ Χατζόπουλου και τὸν κράτησε γιὰ πάντα στὴν κυριαρχία τῆς. Γι' αὐτὸ ἡ ζωὴν και τὸ ἔργο του παρουσιάζει τόσα κενὰ και τόσες ἀντιφάσεις, τόσες ἐλλείψεις και ἀνοζητήσεις, πού δὲν πρόφτασαν νὰ φτάσουν σὲ κανένα ἀποτέλεσμα θετικὸν και μόνιμον, και μόνο ὡς προσπάθειες θὰ μένουν και θὰ ἐπιβάλλονται. Θὰ ἐπιβάλλονται, γιὰτὶ ὅτι καταπίσθηκε ὁ Χατζόπουλος, τὸ ἀγκάλιαζε μετ' ὅλην τὴν ψυχὴν και τὸ θέρμαινε μετ' ὅλους παλμούς τῆς λεπτῆς φύσης του, μέσα στὰ φλογερά βάθη τῆς ψυχῆς και τῆς συνείδησός του. Δινόταν γρήγορα κι ὀλοκληρωτικά, ὅπως και ἀποξενωνόταν κι ἀποτραβιόταν εὐκολα και ἀμετανόητα. Γι' αὐτὸ τὸ ἔργο του ἐκτὸς ἀπ' τὴν ἀναζήτησιν, τὸ χαρακτηρίζει μιὰ κυκλικὴ περιοδικότητα. Στὴν ἀρχὴ τὸν βρίσκουμε λαογράφον, δοσμένο ὀλόψυχα στὴ μελέτη τῆς λαϊκῆς ζωῆς, συλλέκτη δημοτικῶν θησαυρῶν και μνημείων τοῦ λαοῦ. Κατόπιν ἀκολουθεῖ πολὺχρονη σιωπὴ κι ἀφάνεια. Τὸν ἔχει τραβῆξει ἡ ἐπιστήμη του κι ἡ δικηγορικὴ. Στὰ 1898, μέσα σ' ἕνα χρόνον, ἀφοῦ χτύπησε στὴν ἀκρὴν κι ἀπαρνήθηκε τίς παλιές του ἀγάπες κι ἐπιδιώξεις, τὸν βλέπουμε νὰ βγάζει σὰν σ' ὀμοβροντία τρεῖς ἐκδόσεις, δυὸ ποιητικὲς συλλογές κι ἕνα τόμον περιοδικοῦ. Στὰ 1903-1905 εἶναι τραβηγμένος ἀπ' τίς μεταφράσεις. Ἀργότερα στίς κοινωνικὲς θεωρίες, στὴ σοσιαλιστικὴ δράσιν, πού ζητᾶ νὰ τὴν ἐξυπηρετήσῃ μετ' ὅλην ἡθογραφικὴν κοινωνικὴν διήγησιν και τὴν κριτικὴν. Ἀργότερα ἀπαρνιέται τὰ πάντα και γίνεται λο-

γοκριτής. Και στον τελευταίο χρόνο της ζωής του, ύστερα από πολύχρονη συλλογή, βγάζει μαζωμένες δυο ποιητικές συλλογές. Το συνεπέστερο και συνεχέστερο κάπως έργο της ζωής του ήταν οι μεταφράσεις, μά κι εδώ υπάρχουν χάσματα και έντατικά παρουσιάσματα, όπως και στη ζωή του υπάρχουν παλιρροίες κι αμπώτιδες. Στο βάθος όμως του ανθρώπου ξεχωρίζουμε κάποιες *μόνιμες* και μεγάλες αρετές, που ύψωνουν την προσωπικότητά του μέσα στα έλληνικά πράγματα της εποχής. Είναι η εύγενική τάση της πνευματικής του φύσης, η ύψη της ευσυνειδησίας και της θερμότητας, που διακρίνει κάθε επιδίωξή του, μια πολιτισμένη και πολλές φορές μεγαλόψυχη ανωτερότητα, που δίνει στο Χατζόπουλο το γνώρισμα του αληθινού διανοούμενου. Αν ήταν γερός άνθρωπος κι είχε περισσότερη και πιο άκμαία ψυχική εμπειρία, θα μπορούσε, παρ'όλες τις αδυναμίες του χαρακτήρα και της ιδιοσυγκρασίας του, να μας δώσει σημαντικά πράγματα, γιατί είναι βέβαιο, πως ο Χατζόπουλος άγκάλιαζε ευρύτερα ψυχικά σύνολα. Άλλά να

τά συλλάβει, να τα ζωντανέψει και να τα κατακτήσει του ήταν αδύνατο. Το Χατζόπουλο τον έβλαψε, όπως πολλούς άλλους συγχρόνους του, αλλά περισσότερο αυτόν, ή εποχή του. Τριβή και φθορά από παντού, φτώχεια και νέκρα κι άκαταστασία σ' όλα. Άπ'έδω οι τόσες αντιφάσεις και παλινωδίες της στάσης του. Ίσως μιά άπ' τις θετικές προσφορές στο κριτικό επίπεδο, να παραμένει ή εισαγωγή μερικων σωστων αισθητικων αρχων στην εκτίμηση της τέχνης, καθώς και ή αντίδραση και τό χτύπημα του ρητορισμού και ρουμελιωτισμού στις βαλαωριτικές επιβιώσεις του στο έργο πολλων συγχρόνων του. Ο Χατζόπουλος θα παραμείνει στα γράμματά μας ως προσπάθεια αναμορφωτική, που συντρίφτηκε και άδικήθηκε μέσα στην εποχή του, χωρίς να μπορέσει να καρποφορήσει παρά μόνο σε μερικές επιβιώσεις της. Είναι υπεύθυνος ο Χατζόπουλος για πολλά, αλλά συγχρόνως ή γενεά μας του χρωστά και πολλά. Τον αντικρύζει ως πρόδρομο, που δούλεψε για την εξέυωση του πνευματικού μας πολιτισμού.

Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ

ΕΥΘ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Κ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ